

КОНЦЕПТУАЛЬНІ МОДЕЛІ ІДЕНТИФІКАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ В СУЧАСНОМУ ПУБЛІЧНОМУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

Аналізуються проблеми формування наукового та політичного дискурсу національного культурного простору України. Розглядаються альтернативні концепції подальшої національно-культурної динаміки України.

Ключові слова: українська культура, цивілізаційний розкол, національно-культурний простір, культурна ідентифікація, міфологема, культурна регіоналістика, постколоніальний дискурс.

Анализируются проблемы формирования научного и политического дискурса национального культурного пространства Украины. Рассматриваются альтернативные концепции дальнейшей национально-культурной динамики Украины.

Ключевые слова: украинская культура, цивилизационный раскол, национально-культурное пространство, культурная идентификация, мифологема, культурная регионалистика, постколониальный дискурс.

The problems of the formation of scientific and political discourse of national cultural space Ukraine. We consider alternative concepts further national cultural dynamics Ukraine.

Key words: Ukrainian culture, civilization split national-cultural environment, cultural identity, mythology, cultural regionalism, postcolonial discourse.

Поняття «національний культурний простір України» не має сталого змістового наповнення. У вітчизняному публічному дискурсі воно здебільшого використовується як синонім «української національної культури». Політична ангажованість поняття «національний» зумовлює його використання в контексті ціннісної парадигми. Зазвичай це призводить до заміщення аналізу реальної культурної практики конструюванням «потрібного майбутнього», покликаного, начебто, об'єднати населення країни. Унаслідок цього формується певна ідеологема, за якою конкретні форми культурних розбіжностей у сучасному українському суспільстві інтерпретуються як ознака недосконалості національно-культурного розвитку. Звідси й прагнення цілісності національно-культурного простору. Оскільки ця теза констатується майже в кожній черговій державній концепції розвитку культури впродовж останніх десятиліть, ця мета залишається бажаною, але недосяжною. Не заперечуючи значимості самої ідеї для функціонування держави, особливо в його інформаційно-комунікативному аспекті, усе ж зазначимо, що цілісність передбачає наявність органічної, природної єдності, тобто інтегрувального «ціннісного

ядра». Проте воно не надто виражене в тих суспільних практиках, які визначають поточну культурну ситуацію в країні.

Труднощі цивілізаційної ідентифікації населення України вже стали предметом досліджень соціологів, філософів, політологів [1; 8; 9; 23]. Культурна трансформація привертає значно меншу увагу аналітиків [22; 24]. Проте саме динаміка образно-символічного ряду є найпереконливішим свідченням змін суспільної свідомості. За браком нових ідей, які б уможлилювали позитивне самовизначення населення країни, у публічному інформаційному просторі домінують ті образи, які відповідають інтелектуальним традиціям усвідомлення цивілізаційної специфіки держави. Найпоширеніший варіант образного моделювання України запропонував на початку ХХ ст. один з блискучих українських інтелектуалів І. Лисяк-Рудницький: Україна між Сходом і Заходом. Ця ідея, будучи буквально реалізованою в поточній політичній практиці, є найяскравішим прикладом зведення наукової позиції до політичної програми, що мало наслідком деструктивну політизацію культурного процесу в останнє десятиліття. Образ, який відображає найважливіші смисли української колективної ідентичності, не відповідає «класичним» визначенням нації з їх наголосом на громадянській або етнічній змобілізованості та солідарності.

Політичній легітимації концепція «Схід-Захід» набула після президентських виборів 1994 р. у коментарях соціологів та політологів. Проте вони апелювали, здебільшого, до мовних та етнічних особливостей населення регіонів, тобто до щоденних практик, які не мали такого ефекту, як той образ, який тиражувався під час виборів 2004 р. Етапною в інтелектуальній мобілізації ідеї «Схід-Захід» стала книга М. Рябчука «Дві України» [19], яка спричинила тривалу дискусію з проблеми національної ідентифікації населення України [4]. І хоча сам М. Рябчук неодноразово заявляв про метафоричність своєї концепції та умовність поділу, сам спосіб аргументації — звернення до буденного досвіду — відкрив шлях до подальшої міфологізації ідеї. Не вдаючись до критики позиції М. Рябчука варто звернути увагу на спостереження Я. Грицака про те, що відмінності все ж існують, хоча він і не схильний їх абсолютизувати [6]. Історик назвав ідею про непримиренність протиріч між сходом та заходом України анекдотичною, немов підкреслюючи її непереконливість. Проте саме її ірраціональна популярність має привернути нашу увагу. Навіть спроби деконструювати цю схему певною мірою підтверджують її актуальність. Будь-які аргументи виявляються неефективними з огляду на сам стиль дискусії. Заперечення «розколу» аргументується статистичними показниками та дослідженнями. А його існування підтверджується апеляцією до очевидності, що начебто й не

потребує особливих доказів. Виявляється, що статистика в цій дискусії дорівнює відчуттям і сприймається лише як ритуальна формула.

У різноманітних варіантах формулювань: Україна між Європою й Азією, між Європою й Росією, між Москвою й Брюсселем, між Росією й Америкою, між європейськими й євразійськими цінностями, між візантійським православ'ям і римським католицизмом, між демократією і авторитаризмом тощо — «розкол» стає майже найсуттєвішою характеристикою держави. Частково цей міф підтримувався концепцією багатополярності, яку реалізовував у своїй зовнішній політиці Л. Кучма. Конструювання концепції геополітично «неприкляної» України набуває продовження в моделі її внутрішньої біполярності. Образ розколотої України, або «двох Україн» став уже звичним кліше в політологічному моделюванні та політичній практиці. Достатньо часто це є спробою проілюструвати або оновити вже існуючі академічні схеми, які засвідчують відсутність адекватного інструментарію визначення цивілізаційного статусу України.

У сучасному геополітичному дискурсі найпопулярнішою моделлю «розколу» України виявилася концепція «зіткнення цивілізацій» (за релігійними, мовними й ментальними ознаками), яку розробив у 90-х рр. ХХ ст. С. Гантінгтон [25]. Згідно з цією теоретичною конструкцією, цивілізація є культурною спільністю, що визначається як об'єктивними елементами (мова, історія, релігія, звичаї), так і суб'єктивно — через самоідентифікацію. Саме культурні відмінності автор вважав причиною одного з двох фундаментальних конфліктів між Заходом й іншими цивілізаціями. Відповідно до версії С. Гантінгтона, розкол України на «уніатський» Захід та «православний» Схід є неминучим. Він майже солідарний з Е. Гіденсом щодо визнання релігії як значимої складової культури. Проте, на наш погляд, він ігнорує інші її складові, зокрема комунікаційні. Очевидно, що культурно-історичний образ України є достатньо складною комбінацією ознак Західної та Православної (за визначенням С. Гантінгтона) цивілізації. Чи свідчить це про неминучість внутрішнього конфлікту? Таку перспективу автор убачав у прогресуючій ідентифікації різних груп населення країни. Проте сама конфліктна парадигма вирішення цієї проблеми пов'язана з глобалістичним баченням соціокультурних процесів, за яким культура дорівнює цивілізації, позбавляючись своєї гнучкості та динаміки.

Оскільки найагресивнішою формою «війни» дискурсів є виборча кампанія, то варто було б очікувати звернення й до ідеї східно-західних відмінностей в Україні в контексті боротьби за владу. Зазвичай політичні технології спрямовані на експлуатацію міфологем, які поширені в суспільній свідомості. Як доводить О. Яцунська, під час передвиборчих кампаній використовують декілька типів міфів: «Іміджеві» — спрямовані на створення і/або зміцнення іміджу кандидата,

так і на знищення іміджу суперника (-ів). 2) Технологічні міфи — створюються для реалізації найактуальніших політичних завдань. 3) Вічні міфи — актуалізуються в певні моменти виборчої кампанії [26, с. 56]. За цією класифікацією східно-західний міф України є «вічним». Проте архетиповою цю модель можна визнати лише за умови дійсності в українському суспільстві «російської міфології». Однією з її складових є «бандерівський образ» мешканця західної України як «Чужого». Під час президентських виборів 2004 р., коли тема розколу набула особливої гостроти, складовою цієї ж кампанії, спрямованої здебільшого на східноукраїнський електорат, була підкреслено примітивізована риторика представника націоналістів. Судячи з рейтингів партій на наступних виборах, сподівання політичних технологів виправдалися. У медійних образах політичної реклами Схід та Захід тлумачилися не тільки як відмінні, а принципово протилежні, різноякісні, що неминуче призведуть до розколу країни. І хоча цей зміст мав конкретну політичну мету: дискредитацію В. Ющенка, усе ж доводиться констатувати: незалежно від політичних симпатій виборців, саме тема протистояння стала реальним сценарієм політичної практики.

Образ розірваного всередині і невизначеного ззовні простору національної культури став фундаментом великої бібліотеки прогнозів і пророцтв іноді — фантастичних, іноді — утопічних, іноді — реалістичних, але частіше таких, що відбивають політичні симпатії їх авторів. Як приклад такого роду соціокультурного моделювання можна навести ескізи кінця 90-х рр. ХХ українського культуролога та філософа Р. Кіся, котрий описав декілька можливих сценаріїв цивілізаційного розвитку України. Зокрема, варіант інволюції: поступовою етнополітичної й етнокультурної деградації від нації до етносу, від етносу до етнікоса (етносу, позбавленого власних етнополітичних інститутів), від етнікоса до євразійської провінції — місцевого варіанта спільноруської культури і цивілізації. Другий сценарій — поглинання України Європою або формування «Іншої» Європи за участю України, котра може взяти діяльну участь у формуванні загального культурного простору з колишніми країнами «соціалістичного табору», передусім Польщею та Румунією. Третій, як вважає автор, найризикованіший шлях — євразійський (у контексті ідей російських євразійців) — самоізоляція (ні Захід, ні Схід) [15]. Саме «третій шлях» вважає найзагрозливішою ілюзією й відомий український культуролог М. Рябчук, який розглядає його як сурогат, покликаний задовольнити світоглядну інфантильність населення України [20; 21]. Так само радикально ставить проблему О. Пахльовська: «Країни ж, які будують для себе ілюзію можливості існування на грані світів, — це країни, які неминуче стають заручниками погужних енергій протистояння, ризикують втратити себе, ризикують просто

елементарно не бути присутніми в історії» [18]. На її думку, питання вибору, — це сьогодні питання життя і смерті для країн, які опинилися на межі Сходу та Заходу. Ідеться про ставлення до Європи та готовність інтернізувати європейські цінності.

Культурні стандарти сучасної України відтворюють варіант «східності» з його ціннісною невизначеністю, змістовою неконкретністю, моральною амбівалентністю, світоглядною диференційованістю, символічною поза-центричністю. Ідея «особливого шляху», яка час від часу виникає в громадсько-політичних дебатах, очевидно свідчить про пошук нестандартного рішення проблеми культурного вибору. У зв'язку з цим важливо звернути увагу на специфіку культурного чинника в Україні. «Українці, як і інші східноєвропейські народи, які тривалий час розвивалися в умовах бездержавності, під постійною загрозою сильніших сусідів, звикли всіляко фетишизувати свою культуру (мову, історію) як останній притулок національної ідентичності, храм і фортецю, школу і університет, парламент і уряд» [21]. Ці настрої проявилися в тому, як саме був представлений національний проект і яка роль відведена культурі в його реалізації. Спектр репрезентацій вектора розвитку України в публічній сфері є доволі строкатим: від категоричної відмови від радянського минулого на користь європейського майбутнього — до геополітичного реверсу: повернення до тісних взаємин з «братськими слов'янськими народами».

Одне з найсистемніших досліджень проблем вироблення ідентифікаційних орієнтирів у незалежній Україні належить польській дослідниці О. Гнатюк [4]. Будучи прихильницею значущості ролі культури у формуванні модерних націй, вона проаналізувала зміст дискусій українських письменників про ідентичність та її змін; визначила три основні концепції, що активно обговорювали українські інтелектуали як перспективи України й української культури з урахуванням її традицій. Перша — орієнтована на Центральну Європу та Захід; друга — передбачає цивілізаційну місію України, що перебуває на межі Східної та Західної цивілізацій; у третій наголошується на самотності та самодостатності української культури. Європейський проект української ідентичності, представлений зокрема у творчості Ю. Андруховича, базується на центральноевропейському міфі та похідній від нього концепції відмінності Галичини від решти України. Радикальнішим, на думку дослідниці, є інший варіант цієї ж тези, зокрема В. Костирка: цивілізаційної другорядності центральної та національної неповноцінності східної України, де етнічне поступається державному. Можливо, однією з найгучніших на межі ХХ та ХХІ ст. була дискусія щодо України між Сходом і Заходом, в обговоренні якої брали участь історики І. Шевченко, Я. Дашкевич, О. Толочко, Я. Грицак, С. Грабовський, а також літератори, мовознавці, перекладачі, зокрема: М. Рябчук, О. Забужко, О. Гриценко, В. Шевчук,

В. Кулик та ін. Їх позиції представляють широкий теоретичний спектр: феміністичні рефлексії О. Забужко, постколоніальні проєкції М. Рябчука, модернізаційні проєкти О. Гриценка, антизахідна критика В. Неборака та ін. Їх поєднує переконаність у необхідності змін української ідентичності. Тези противників модернізації також належать літераторам з різними поглядами: від радикально націоналістичних українських — до радянських та проросійськи орієнтованих. Попри різні ідеологічні симпатії, на думку Гнатюк, поєднують усі позиції месіанізм, неприйняття раціональних аргументів опонентів, підозріле ставлення до ліберальної демократії. Головний внутрішній конфлікт українського суспільства дослідниця вбачає у відмінностях колективної національної пам'яті, яка і стає основою національного неоміфотворення [4]. Проте наявна міфологія не сприяє консолідації, оскільки оперує «старими» міфологемами «боротьби» та «захисту», які передбачають радикалізацію колективних настанов, негативну психологічну мобілізацію, перетворення культурних відмінностей на ідеологічні розбіжності, на пошук «ворога», а не «суперника», «чужого», а не «іншого». Отже, не «Європейський Захід» та «Азійський Схід», які є незрозумілими метафорами, а «Український Схід» протиставляється «Українському Заходу» і навпаки.

Парадоксальним чином фундаменталізації цієї дихотомії сприяли системні дослідження регіональних ідентичностей, здійснені впродовж 90-х рр. ХХ — початку ХХІ ст. [5; 7; 17]. Категорія «регіон» не є усталеною і має різні відтінки смислу в залежності від того, в якому саме контексті його актуалізують. Як зазначає І. Кононов, регіон — це динамічне, багаторівневе та багатоаспектне суспільне утворення, яке по-різному проявляється на різних етапах розвитку суспільства; у ньому поєднуються примордіальні та конструктивістські чинники, що ускладнює вироблення єдиного методологічного підходу в процесі його вивчення; дослідження регіонального життя передбачає взаємодію соціології з філософією, географією, історією, економічними та філологічними дисциплінами, але міжнаукова взаємодія є достатньо проблематичною. Крім того, поняття «регіон» використовується не тільки в науковому, але й у владному та повсякденному дискурсах, що посилює його багатозначність [16]. В історичній регіоналістиці поширеним є поняття історико-територіальний регіон [3]. Свого специфічного значення набуває це поняття в електоральній географії [10]. Хоча поняття «культурний регіон» лише відпрацьовується в культурології [22], культурний чинник у регіоналістиці представлений досить обмежено. Згідно з найближчим до культурології соціологічним тлумаченням регіону, він є простором певної соціальної структури, організації влади та культурних традицій, що надає змоги соціологам говорити про територіально диференційовану спільноту людей .

На думку Я. Верменич, впродовж 1991–2001 р. економісти, географи, історики запропонували понад 10 різних схем районування на основі макрорегіоналізації. Здебільшого йдеться про 6-9 макро-регіонів, виділених з урахуванням історичних особливостей, природно-ресурсного потенціалу, щільності населення, рівня урбанізації тощо [3]. Як свідчать результати масових соціологічних опитувань, для однозначної більшості респондентів поняття «регіон» набуває двох значень: це місцевість, де вони постійно проживають, та частина території України, яка відрізняється від області історією, культурою, економікою та розмірами. У контексті національної культури регіон можна вважати або самостійним явищем, що виникає в міжнаціональному порубіжжі, або складовою національного простору, своєрідною національною субкультурою. Дослідження політичних культур України свідчать про сегментацію політико-культурного простору країни. Окремі його складові вирізняються особливостями свідомості регіональних спільнот, в основі якої — регіональна ідентифікація, інтереси, цінності, спільний історичний та політичний досвід, етноконфесійні особливості.

На думку М. Рябчука: «...на підсвідомому рівні ми ніколи не зможемо до кінця позбутися ані ксенофобських інстинктів, ані етнічних стереотипів — оскільки це суперечило б самій людській (біологічній) природі. А проте за допомогою свідомості (освіти, культури, інтелектуальної рефлексії) ми можемо їх контролювати й нейтралізувати чи принаймні максимально обмежувати їхній вплив на наше мислення й поведінку» [21]. Дискусію про перспективи України слід розглядати як одну з таких спроб. Однак, як виявляється, інтелектуальний рух відбувається паралельно політичному і майже не впливає на нього. У такому разі інтелектуальна дискусія, нюанси якої здебільшого невідомі широкому загалу, сприймається за її ключовими словами, тиражованими в цитатах засобів масової інформації та наукових працях, і живить настрої суспільної конфронтації. Це змушує багатьох з тих, чії світоглядні орієнтації описала О. Гнатюк, у подальшому брати активнішу участь у формуванні політичної свідомості, формулюючи свої переконання радикальніше. Це спричинило не лише резонансні заяви та епатажні характеристики процесів, що відбуваються в країні, а й символічну поляризацію інтелектуального середовища [1; 14]. Підтвердженням тому — гостра реакція інтернет-спільноти на листи інтелігенції, які мали б засвідчити як лояльність до політики влади, так і незгоду з нею.

Проте позиції опонентів щодо природи нації як етномовної спільноти й основних підходів до оцінки політичної ситуації вможливають визначення не стільки «третього», скільки «іншого» шляху щодо внутрішнього самовизначення, і хоча б намітити напрям виходу за межі зачарованого кола автостеротипів. Для цього, користуючись

прийомом О. Гнатюк, слід розширити коло тих літераторів, позиція яких заслуговує на увагу, наприклад творчість та громадянська позиція С. Жадана — одного з найвідоміших українських (україномовних) письменників та поетів нового покоління. Луганчанин за місцем народження, мешканець м. Харків, активний учасник майдану під час «помаранчевої революції» та «революції гідності». В одному з інтерв'ю щодо свого передостаннього роману із символічною назвою «Ворошиловград» він висловив позицію доволі лаконічною формулою: «Не думаю, що східні регіони потребують реабілітації перед українськими письменниками» [12]. Для С. Жадана, як і деяких інших літераторів його покоління, геополітика поступається геоестетичі. Визначаючи умовність різних «орієнтацій», вони звертаються до фундаментального переосмислення тієї геокультурної моделі, яка зусиллями його колег була спроектована на Україну, і демонструють її необов'язковість [11]. Ідеться про реалізацію сценарію глокалізації через зречення ілюзії цивілізаційної унікальності за умови збереження перспективи культурної самотності. С. Жадан пропонує переорієнтування ідентифікації з національно-культурної на соціокультурну проблематику. На наш погляд, різноманітні варіанти переосмислення суперечливості української ментальності пропонують у літературній творчості та публічній діяльності Л. Подерев'янський, І. Карпа, А. Курков, В. та Д. Капранови тощо.

Ця стратегія має постколоніальний підтекст, але в дещо іншому вимірі: деконструкції потребують не лише колоніальні стереотипи, а й сама проблематика цього дискурсу. Відлік має бути не на рівні усвідомлення своєї цивілізаційної другорядності, а в розумінні фундаментальних причин свого «варварства». Отже, замість демонізації Сходу як українського «Чужого», вибудовування стратегії внутрішньої колонізації, пропонується сприйняття закономірності та необхідності «Іншого» як основи моделювання національного «Другого» Європи. Виявлення ступеня «українськості» Сходу та Заходу України на основі лише їх електоральних політичних симпатій не є настільки надійним, щоб можна було схему «двополюсності» країни вважати адекватною реальної ситуації. Притаманна українському суспільству пострадянськість з її відвертим нехтуванням права та дещо спрощеними уявленнями про цінності культури очевидна в західних областях не менше, ніж у східних. Культивування «етнічної» екзотики як ознаки національної повноцінності є доволі непереконливим аргументом на користь Заходу, а рівень його європейськості на загал виявляється таким самим міфом, як і суцільна «азіатчина» Сходу. Найбільшою проблемою Східної України, як зазначила Т. Журженко, є брак символічного ресурсу для конструювання альтернативної версії національної ідентичності [13].

Отже, основною проблемою, яка виявилася випробовувальним полігоном геополітичних змагань українських інтелектуалів, стала дихотомія Схід-Захід. Пострадянські ідеологічні комплекси змушують переоцінювати своє «східне» політичне сьогоднішнє. Популярну формулу «Схід та Захід разом» можна тлумачити не тільки як заклик до єднання, а й як констатацію факту ментальної невизначеності, намагання клонувати свій культурно-історичний «неформата» в політичне надзавдання.

Отже, моделювання перспективи української нації перетворюється на специфічний літературний жанр, зі своїми канонами, серед яких обов'язкова драматизація стосунків у трикутнику: Україна, Схід, Захід. Кожен елемент цієї тріади є культурним образом, зміст якого остаточно не визначений і змінюється залежно від авторських уподобань. Проте дискусії щодо вектора цивілізаційного розвитку країни можна розглядати як культурне явище, яке переконує в появі паралельної (альтернативної державній) культурної політики. Незалежно від позицій диспутантів, наявність різного бачення образу України в контексті проекту нації є свідченням політичної інтенції культурного дискурсу. Події останнього року актуалізують аналіз публічної практики діячів мистецтва та літератури, які дедалі виразніше артикулюють політично актуальні смисли.

Список літератури

1. Автопортрет. Україна 2010 [Електронний ресурс] // Інститут Горшеніна. — Режим доступу: // http://institute.gorshenin.ua/annuals/2_avtoportret_ukraina_2010.html. — Назва з екрана.
2. Андрухович Ю. Для Донбасса угнетатель всегда сидит в Киеве [Електронний ресурс] / Ю. Андрухович // ТСН. — Режим доступу: <http://ru.tsn.ua/analitika/andruhovich-dlya-donbassa-ugnetatel-vsegda-sidit-v-kieve-1.html>. — Загл. с екрана.
3. Верменич Я. В. Исторична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу / Я. В. Верменич. — Київ : Ін-т історії України НАН України, 2001. — 231 с.
4. Гнатюк О. Прощання з імперією: українські дискусії про ідентичність : пер. з пол. / О. Гнатюк. — Київ : Критика, 2005. — 528 с.
5. Грінченко Г. Національно-культурна ідентичність жителя «контактної зони» (за матеріалами анкетування студентів-першокурсників м. Харкова) / Г. Грінченко, В. Кравченко, О. Мусієздов // Схід-Захід : іст.-культурол. зб. / за ред. В. Кравченка. — Харків ; Київ, 2006. — Вип. 8 : Спец. вид. : Порубіжжя. — С. 160–184.
6. Грицак Я. Страсті за націоналізмом : стара історія на новий лад / Я. Грицак. — Київ : Критика, 2011. — 350 с.
7. Грицак Я. Хто такі українці і чого вони хочуть / Ярослав Грицак // Критика. — 2011. — № 7/8. — С. 10–14.
8. Дацюк С. Чи стане Україна цивілізацією, або Кінець національної ідеї [Електронний ресурс] / С. Дацюк // Часопис «І». — 2005. — № 39. — Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua>. — Назва з екрана.

Розділ 1. Теорія та історія культури

9. Два береги однієї річки [Електронний ресурс] // Research & Branding Group. — Режим доступу: <http://www.rb.com.ua/ukr/analytics/politics/6474/>. — Назва з екрана.
10. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : монографія / М. С. Дністрянський ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. — 490 с.
11. Жадан С. Відкритий лист губернатору Харківської області Михайлу Добкіну [Електронний ресурс] / С. Жадан // УНІАН. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/>. — Назва з екрана.
12. Жадан С. Україна поки не тоталітарна держава [Електронний ресурс] / С. Жадан // Сергій Жадан : веб-сайт — Режим доступу: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,15199848,00.html>. — Назва з екрана.
13. Журженко Т. Міф про дві України (з приводу ст. М. Рябчука «Двоїстість чи двозначність? Україна як політична (де)конструкція») / Т. Журженко // Сучасність. — 2003. — № 4. — С. 78–83.
14. Забужко О. На порозі гуманітарної катастрофи: культурна політика і державна незалежність / О. Забужко // Дзеркало тижня. — 2005. — 3 груд. (№ 47). — С. 17.
15. Кісь Р. Інтегральна етнокультурологія і цивілізаційна перспектива українства / Р. Кісь // Схід. — 1997. — № 9/10. — С. 35–39.
16. Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація : (Донбас в етнокультур. координатах України) / І. Кононов. — Луганськ : Альма-матер, 2000. — 494 с.
17. Львів–Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / за ред. Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака // Україна модерна : спецвипуск. — Київ : Критика, 2007. — 358 с.
18. Пахльовська О. Статус народів вимірюється їхньою волею до буття [Електронний ресурс] / О. Пахльовська. — Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/articleprintview/2212927.html>. — Назва з екрана.
19. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні ігри / М. Рябчук. — Київ : Критика, 2003. — 335 с.
20. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення / М. Рябчук. — Київ : Критика, 2000. — 303 с.
21. Рябчук М. Ю. Україна на цивілізаційному роздоріжжі: спокуса третього шляху / М. Ю. Рябчук // VI Культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва «Національний мовно-культурний простір України в контексті глобалізаційних та євроінтеграційних процесів» : зб. матеріалів всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 1–2 черв. 2009 р. — Київ, 2009. — С. 3–7.
22. Стріха М. Регіональні та етнічні аспекти культурної політики в Україні / М. Стріха // Культурна політика : методологічні, правові, економічні проблеми : зб. наук. пр. — Київ, 1995. — С. 51–57.
23. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк [та ін.]; за ред. В. С. Крисаченка. — Київ : НІСД, 2003. — 632 с.
24. Фадеев В. Соціокультурні тренди та українські перспективи / В. Фадеев. — Київ : Стило, 2009. — 194 с.

25. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. — М. : АСТ, 2003. — 603 с.
26. Яцунская Е. Мифы избирательных кампаний : сравнит. анализ президент. выборов в США и Украине / Е. Яцунская // Сравнительное конституционное обозрение. — 2007. — № 3. — С. 56–67.

Надійшла до редколегії 26.08.2014 р.